

General-potpukovnik u penziji
VLADIMIR SMIRNOV

Inženjerija Vrhovnog štaba u bici na Neretvi¹

Sticajem okolnosti, koje su navirale kao bujica u onom krvavom grču na Neretvi, desilo se to da je borbeni rad sićušne inženjerijske jedinice od 35 boraca i rukovodilaca postao vidljiv na opštem fonu ovog, u našim razmerama, grandioznog ratnog sudara. Njihov rad je znatno doprineo spasavanju preko 4.000 ranjenika i bolesnika, a taj zadatak se u toku bitke nametnuo svim našim divizijama, koje su u odsudnom momentu napustile tek zauzete delove kanjona Neretve i Rame, na glavnom pravcu nastupanja, i pohitale na Makljen u »bitku za ranjenike«, kako ju je kasnije nazvao drug Tito. U tom momentu ovo je bila zaista borba još zdravih boraca za život svojih ranjenih drugova, za spasavanje naših pokretnih bolnica, ma kakve da su one bile, u kojima je svako mogao da se sutra nađe i sam.

Inženjerci male Inženjerijske čete Vrhovnog štaba, i ja sa njima, ostavši prvih dana marta u kanjonu Neretve praktično sasvim sami na celom potezu od Ostrošca do Drežnice (oko 45 km), oštro smo osećali svoju odgovornost. Kanjon, sa potpuno neoštećenim komunikacijama, koje su direktno vodile u Konjic, ka Nemcima i četnicima, i u Mostar, gde su bili Italijani — odjednom se pretvorio u nebranjenu i neprijatelju lako pristupačnu blisku pozadinu cele naše Operativne grupe. Tu u blizini, između nas i naših divizija na Makljenu, u kanjonu Rame, bio je ceo Vrhovni štab, nešto

¹ Prilog ranije objavljen u zborniku »Neretva« pod naslovom »Surova škola«, koji je za ovu priliku nešto skraćen.

već prispelih ranjenika, neki zbegovi, sva naša zlehuda rezerva hrane i municije, topovi i tenkovi skoro bez goriva, zaplenjeni pre nekoliko dana od Italijana u Prozoru itd.

Naš zadatak, koji je u početku bio ograničen samo na osiguranje bokova zaprečavanjem, tj. rušenjem mostova prema Mostaru i tunelu u Ivan-planini u pravcu Sarajeva, u tom momentu je postao znatno širi — značio je osiguranje novostvorene pozadine Operativne grupe na celom prostoru od Ostrošca do Drežnice, da bi kasnije, posle završetka bitke na Makljenu, iznenada prerastao u nov i veoma težak zadatak izgradnje prelaza preko Neretve za izvlačenje ogromne kolone od skoro 4.000 ranjenika i bolesnika.

Takva uloga inženjerije u bici na Neretvi poznata je i spominje se u opštim potezima u istorijskim hronikama i vojnim raspravama...

Još u Tušnici, posle prodora naših snaga u kanjon Neretve, dobio sam zadatak za Inženjerijsku četu. Trebalo je rušenjem železničkog i drumskog mosta kod Karaule (Aleksin han) osigurati naš desni bok u pravcu Mostara, a miniranjem tunela u Ivan-planini i puta preko Ivan-sedla zaprečiti komunikacije u pravcu Sarajeva na našem levom boku, dok je dalji pokret, pre svega naših bolnica, trebalo da bude usmeren drumom prema Konjicu i dalje prema Boračkom jezeru, koje je u ovoj fazi bilo predviđeno kao centralno mesto za privremeni smeštaj i odmor ranjenika. Kao moguća varijanta bilo je predviđeno prebacivanje bolnica od Rame do Konjica železničkim vagonima, ukoliko bi pri osvajanju Konjica u naše ruke pala bar jedna ispravna lokomotiva i bar nekoliko, ma kakvih, vagona.

Razmišljajući o ovom zadatku na putu od Tušnice, pokušavao sam da se prisetim, na osnovu mog petogodišnjeg predratnog iskustva na gradnji Ivan-tunela, slabijih mesta u njemu i tipova mostova preko Neretve, upoređujući naše zalihe eksploziva sa obimom zadatka. Približan proračun pokazivao je da će onih 180 kg kamnolitita što smo ih nosili iz Bihaća jedva biti dovoljno, i to pod uslovom da veoma pažljivo odmeravamo težinu mina i da ih još pažljivije nameštamo.

Kao nesigurnu rezervu kasnije smo dobili još oko 20 kg trotila, veoma nevešto izvađenog iz italijanske avionske bombe u Šćitu...

Sutradan uveče, nakon pada Prozora, stigao je drug Tito u štab Treće divizije u Ostrožac. On se dovezao zapljenjenim putnič-

kim kolima u pratnji nekoliko boraca Pratećeg bataljona, koji su se vozili u zaplenjenom italijanskom kamionetu. Tek oslobođeni Prozor pružao je tužnu, ali uobičajenu sliku grada kroz koji je pro-
hujala bitka: dimila se po koja zapaljena kuća, mnogo razbijenih prozora i izvaljenih vrata, po ulici rasuta municija, razbacana oprema, stanovništvo se još krije — ali put kroz kanjon Rame, sve do Ostrošca, pružio je zaista ubedljiv dokaz o tome uolikoj je meri bila razbijena italijanska divizija »Murde«...

Tu sam od druga Tita primio zadatak da odmah pristupimo rušenju mostova preko Neretve, počev od drumskog u Ostrošcu pa do Karaule.

Sutradan, u Ostrožac je stigla Inžinjerijska četa. Posle vrlo kratkog odmora u Šćitu ona je mnogo radila. Pred početak napada na Prozor uspostavila je telefonsku vezu za našu artiljeriju, posle pada Prozora opravila put Šćit—Prozor, koji su Italijani porušili, raščišćavala ruševine u Prozoru, pomagala pri izvlačenju zaplenjenih haubica itd.

U Ostrošcu je ostala ceo dan i noć.

Gvozdeni most lake konstrukcije, sa tri otvora, bio je brzo pripremljen za rušenje. Rešili smo da srušimo samo jedan otvor, iznad najdublje vode. Tri mine od po 3—4 kg eksploziva uz električno paljenje bile bi dovoljne za to. Rušenje je trebalo izvesti posle prolaska Hercegovaca, kada se povuku od Konjica...

Sutradan, oko devet časova, odmah iza začelja poslednjeg hercegovačkog bataljona, minirali smo most, pojeli neku puru što je skuvao Basta² i požurili drumom niz Neretvu...

Duško Novaković,³ komandir čete na čelu i Milutin Despotović Omladinac komesar čete, na začelju stalno su požurivali kolonu. Primetio sam da su se svi inženjerci najviše brinuli da sačuvaju našu rezervu eksploziva. Rasporedili su ga na više konja i naročito dobro udesili toware, kako bi se konji lakše kretali. Najjači borci vodili su konje i celim putem gotovo trčali pored njih, a kada su nailazili avioni, uvlačili su u šumu pre svega konje natovarene eksplozivom. I komandiri i borci već su ispoljavali instinkt boraca — inženjerca, svesnog efikasnosti svoje opreme i svojih metoda borbe.

² Dane Basta, umro 1946. godine.

³ Umro 1956. godine kao inženjerijski potpukovnik.

Zastali smo da se odmorimo tek posle 20 kilometara forsiranog pešačenja, ispred same Jablanice, i zavukli konje sa dragocenim tovarom dalje od puta, uz korito Doljanke...

Krajem dana krećemo dalje. Do Karaule je još desetak kilometara i posle 3—4 kilometra ulazimo u najuži deo klisure. Mračnije je tu zbog vertikalno odsečenih stena, koje se sa obe strane reke dižu nekoliko stotina metara uvis.

Neretva je sasvim stešnjena, nije šira od 25 do 30 metara, ali duboka i strašno brza voda zaglušujuće huči i dere preko ogromnih stena. S one strane, čini se nadohvat ruke, železnička pruga preseca izbočen stenovit kuk. Zaseda u tunelu, samo sa jednim puškomitraljezom, mogla bi da zaustavi i mnogo veću jedinicu od naše...

U klisuri kod Karaule ukrštaju se železnička pruga i drum. Mostom dugim 110 m pruga koso seče Neretvu i prelazi sa leve na desnu obalu; a drum sa desne na levu preko mosta postavljenog stotinak metara nizvodno, upravno na tok reke. Železnički most je dugačak i težak, dok je drumski kratak (35—40 m), lak i star. Glomazan i nov, železnički most je i relativno nizak, ne više od 8 do 10 metara iznad vode i to je, sa našeg gledišta, još jedna nepovoljna okolnost. Dugačka konstrukcija, ma kako bila presečena, nema dovoljno prostora da se uništi padom u veću dubinu, a to znači da će biti potrebno mnogo više eksploziva za veći broj težih mina nego što bismo mogli upotrebiti u povoljnijim prilikama.

Brzo se smračuje. Jedva imamo vremena da odaberemo pogodnu čvorove konstrukcije za nameštanje mina, da odmerimo potrebnu količinu eksploziva i da utvrdimo redosled rada.

Više od tri časa trajale su pripreme za miniranje ogromnog mosta. U mrklom mraku i po jakom, ledenom vetru, koji je neprestano hućao kroz kanjon, inženjerci su se peli po zaleđenoj, klizavoj konstrukciji, pipajući promrzlim, nabrekli rukama.

Vjekoslav Spoja i Stanko Štetić na donjim, a Nikola i Jovo Radaković na preko 8 metara visokim gornjim nosačima, montirali su teške mine i čvrsto ih pritegli kanapima uz čelik, uvukli električne upaljače i pipajući u mraku tačno povezali tanke žice. Ostali su im pomagali dodajući iz ruke u ruku eksploziv, patron za patron. Nekolicina ljudi sklonila je konje, a trojica sa puškomitraljezom bili su u obezbeđenju skoro za kilometar prema Mostaru.

Mašinu za paljenje mina smestio je Duško Novaković u staru austrijsku stražarnicu kod samog mosta, tako da dužina kablova nije bila veća do 80 metara. Skoro 100 kilograma eksploziva namestili smo na konstrukciju.

Eksplozija, stostruko pojačana odbijanjem zvuka od stena u uskoj klisuri učinila nam se potresno jakom. Komadi čelika stvarali su vatromete varnica, visoko, možda i sto metara i padali svuda oko nas.

Duška su drugovi morali da izvedu iz napukle stražarnice. I pored svih predostrožnosti vazdušni talas od eksplozije prilično ga je ošamutio.

Drumski most, sa svega oko 25 kg eksploziva i za nekih 40 minuta rada, presekli smo lako i srušili konstrukciju u dubinu od preko 30 metara.

Morali smo se odmoriti i bar malo odspavati. U jednoj strmoj i uskoj udolini, koja je presećala stenovitu stranu kanjona, inženjeri su pronašli poširoke, nisku pećinu, koja je služila čobanima za sklanjanje stoke po nevremenu. Razjapljen, širok ulaz u pećinu zatvoren grubim zidom od naslaganog kamena, zidovi crni od čobanskih vatri. U zavetrini postalo je toplije kada je Basta naložio vatru. Jeli smo tvrd, preslan, italijanski sir iz Prozora i spavali na smenu.

Rano ujutru došao je avion iz Mostara. Tamo je sigurno čuo, a možda čak i video onaj naš sinoćnji vatromet. Avion je kružio, a posada, izgleda, samo posmatrala rezultat.

Po lepom, sunčanom, ali veoma hladnom vremenu, krenuli smo natrag prema Jablanici.

»Šta ćemo sad?« — bilo je pitanje koje je iskrslilo preda mnom još ujutru, na polasku iz one pećine. Iz Ostrošca sam požurio za Karaulu zato što je drug Tito, dajući novo naređenje za rušenje mostova, naglasio da je pravac prema Mostaru sasvim otvoren i nebranjen i da ga treba što pre zatvoriti. Sad, kad je to bilo gotovo, na Neretvi su ostala još samo dva mosta i počela me je mučiti sumnja da li pored onog kod ušća Rame treba srušiti i ovaj kod Jablanice. Bilo mi je jasno: kad već ranjenici kreću u tom pravcu, a mi smo ih mnogo videli usput, onda za njih, i ne samo za njih, nema drugog izlaza iz Kanjona nego preko železničkog mosta u Jablanici u bespuće Prenja. Kanjon, a naročito Neretvu, poznavali smo dobro. Visok vodostaj tih dana pretvorio je u nesavladivu prepreku, bar za ranjenike, ovu i inače veoma teško prelaznu reku. Ja

se nisam mogao osloboditi shvatanja da bi rušenje i ovog mosta, zato što je to bilo naređeno još pre četiri dana, moglo biti i tragična greška, ako pravac kretanja ranjenika, i sviju nas, i dalje ostane isti, tj. preko Neretve.

S druge strane, možda se situacija i promenila i Vrhovni štab računa s tim da su svi mostovi srušeni i uzima to kao siguran element u svom planiranju. Koža mi se ježila pri pomisli kakve sve poteškoće, tragični gubici i muke mogu nastupiti i u jednom i u drugom slučaju. Nisam se usuđivao da, ne videći nikakve druge mogućnosti prelaza preko Neretve, donesem odluku i da jablanički most porušim sad na prolazu.

Mučen teškim sumnjama, ni o čemu drugom nisam ni razgovarao sa drugovima iz rukovodstva čete, dok smo žurili tog dana prema Jablanici.

Najzad, na ulazu u Jablanicu, odlučio sam da ga ne rušimo sad odmah, nego da ja produžim put do Vrhovnog štaba, a četa da ide za mnom, svakako sporije, pošto sam ja jahao konja, a svi ostali su pešačili. Četi sam dao zadatak da pripremi za rušenje most kod ušća Rame i da me čeka.

U Jablanici smo zatekli dosta uznemireno stanje. Prošle noći, dok smo minirali mostove kod Karaule, četnici su malim snagama preko mosta prodrli u Jablanicu, ali su bili odbijeni. Izgleda da je to bila pre neka pljačkaška inicijativa nego organizovan borbeni poduhvat. U Komandi mesta neko kao da se slučajno prisetio prenosi nam naređenje da most treba rušiti, ali sve to nekako nejasno, neodređeno. Ne zna se ni kad je to naređenje stiglo, ni kome je upućeno, ni kako je preneto, a najvažnije, ne zna se u čije se ime naređuje.

Ne usuđujem se da to primim kao potvrdu starog naređenja. Sve mi to nekako liči na lokalnu inicijativu pod uticajem straha od četnika i neverovanja da rekonvalescenti mogu duže odolevati njihovim napadima.

Moram odmah da produžim dalje. Od Jablanice do ušća Rame ima oko 7 kilometara, a do Gračanice, ako budem morao ići dalje, još desetak. Sa povratkom do ušća Rame — skoro 25 kilometara. Crknuće moj gladni konj, ako ga budem terao toliko, ali šta mogu. Glavno je da stignem tamo što pre, a za povratak valjda ću nešto naći.

Uz put — sve više ranjenika i bolesničkih kolona. Kreću se s naporom, sporo i umorno, poneki se klata na samaru, mnogo ih je

pored puta uz vatrice. Što više odmičem, sve ih je više. Sam sebe umirujem, nisam pogrešio što sam sačuvao most. Titovo naređenje da se sruše mostovi od Ostrošca do Karaule ne znači da treba srušiti i jablanički most.

Tek blizu Gračanice našao sam Vrhovni štab. Bio sam gotovo uveren u pravilnosti svojih postupaka.

»I jablanički most dosad je trebalo da bude srušen. To se ne smije više odlagati« — učinilo mi se da glas druga Tita zvuči kao prekor kad sam na brzinu izneo šta smo dosad uradili. Nisam bio ni završio kada je on to rekao.

Preneražen i ošamućen, izleteo sam napolje. Nisam shvatao šta se to radi, ali više nisam sumnjao da treba žuriti sa rušenjem jablaničkog mosta. Čuo sam to lično od druga Tita. Nervoza me opet hvatala, ali sad samo zato što sam se bojao da ne zakasnim.

Opet teram konja i ne primećujem da se on već zanosi od umora i gladi, a putem, koji se otegao u nedogled, u duši mi se sve više skupljaju crne sumnje da li ćemo imati dovoljno eksploziva za oba mosta. Pokušavao sam da utešim sebe time da je jablanički most veoma stare i dotrajale konstrukcije. Neće biti potrebno mnogo eksploziva za njega...

Četa je već davno bila stigla kod ušća Rame kad sam izbio iza poslednje okuke. Ovi silni mladići već su hladnokrvno radili na mostu.

»Rušiti oba mosta odmah, hitno« — to je bilo sve što sam rekao i, praveći se da ne primećujem upitne poglede Duška, Omladinca i Spoje i ne odgovarajući na njihova direktna pitanja, pozvao sam ih da pregledamo rezerve eksploziva. Imali smo svega 22 kg kamniktita i oko 20 kg onog izmrvljenog trotila. Kapisla i upaljača bilo je mnogo, ali samo jedna mašina za paljenje električnim putem. Jedan od mostova trebalo je rušiti slabim trotilom i običnim kapislami i fitiljem.

Drumski most kod ušća Rame, dug oko 35 metara, bio je na uskom delu korita Neretve, tačno na mestu gde se danas uzdiže ogromna jablanička brana. Reka se tu probijala kroz granit i voda je bila duboka i brza, ali je most bio dosta nizak, ne viši od 4 do 5 metara iznad vode. I ovaj most je bio star i lak.

Jablanički most, dug oko 80 metara, bio je veoma visok (preko 35 metara), a njegova sasvim stara i staromodna konstrukcija, tzv. riblji trbuh, već po svojoj koncepciji bila je laka za rušenje.

Posle kraćeg računanja, odlučio sam da za ramski most ostavimo samo 12 kilograma kamniktita i da do kraja preciznim nameštanjem mina i električnim, grupnim paljenjem nadomestimo dejstvo ove male količine eksploziva, a da za jablanički most odvojimo sav trotil i ostatak kamniktita i da upotrebimo obično, pojedinačno paljenje mina. Trotil će biti glavno punjenje, a ako on ne preseče konstrukciju, nego je samo načne, onda ćemo je manjim, sekundarnim eksplozijama kamniktita dovršiti. Naročito smo se dogovorili kako ćemo trotil što više zgusnuti da bismo povećali, koliko možemo, njegovu brizantnost. Verovao sam da će nam osobine konstrukcije mosta i njegova velika visina biti od velike pomoći i nisam se prevario.

Duško Novaković i Omladinac odmah su, bez ikakvog odmora, krenuli natrag u Jablanicu i povelili najbolje ljude — Jovu Radakovića, Nikolu Rastovca,⁴ Luku Rađenovića,⁵ Nikolu Radakovića, Stanka Štetića, nekoliko drugova za pomoć njima i dva konja sa eksplozivom.

Jovo i Nikola Radaković, s jedne strane, a Stanko Štetić sa Rastovcem, s druge strane, spustili su se na donji pojas konstrukcije i, viseći nad provalijom dubokom 35—40 metara, potpuno izloženi mogućoj četničkoj vatni, bez ikakve mogućnosti da se zaklone — stvorili su pomoću nekih cigala u šupljim, koritastim čeličnim nosačima ograđen prostor, u koji su komadima drveta nabili izmrvljeni trotil, u trotil uvukli po jedan patron kamniktita sa kapislom i štapinom dugačkim približno 15 metara. Profesionalni miner Luka Rađenović vešto je podesio momenat paljenja oba štapina, tako da su obe mine eksplodirale praktično u istom momentu. Eksplozija je bila tipično barutna, sa mnogo crnog dima i slabijim zvukom, ali je ipak bila dovoljna da se konstrukcija prelomi i stropošta u Neretvu, koja je silinom svoga toka gurnula višetonsku konstrukciju nekoliko metara nizvodno.

Vešti Vjekoslav presekao je bez teškoća, i veoma brzo, most kod ušća Rame.

Da su i ova dva poslednja mosta preko Neretve srušena, Italijani i Nemci saznali su, verovatno, tek nešto kasnije od nas samih. Kao sad vidim glomaznu i nespretnu »savoju« kako sasvim nisko i sporo leti duž Neretve i to što nas posada ne mitraljira i ne bom-

⁴ Poginuo 1944. godine.

⁵ Isto.

barduje navodi me na misao da oni sa čuđenjem gledaju što to rade partizani kad se sami tako kompletno zatvaraju u ovom stravičnom kanjonu.

Četa se prikupila u Rami. Osećamo se kao na nekom zasluženom odmoru. Ovu noć smo spavali u toplim kućama kod Pratećeg bataljona i jeli nešto toplo.

Smiren i čak dobro raspoložen pričam Paji Saviću i njegovoj drugarici Branki i ostalim drugovima kako sam se sekirao ovih dana i kakav je vatromet bio kod Karaule.

Bitka na Makljenu, kako čujemo, dobijena je i ranjenici su odjednom pokuljali putem pored nas. Prolaze čak i neki autobusi i kamioni zaplenjeni u Livnu, koji su sve dosad čekali negde na Ravnom da se put otvori. U njima su teži ranjenici. Sve češće se vide grupice tifusara oko kojih se muče bolničarke da se ne bi razmyleli u strane ili poredali pored usputnih vatara. Kretanje na putu ne prestaje, nego se iz časa u čas pojačava. Ponekad se trgnem — pa kud sve to ide, kad je tamo čorsokak? Ali, gušim u sebi i to pitanje i pomisao na to. Nije moje da se opet bavim jalovim »filozofiranjem«, kao ono juče. Ako sve to ne samo ide tamo negde, čak i žuri, a prolazi i pored Vrhovnog štaba, onda izlaz postoji, i tačka.

Oko podne, kad smo svi mi koji smo bili kod Vrhovnog štaba s ogromnim uživanjem srkali vruć skrob, sklanjajući se od aviona u nekom stenjaku blizu puta i s nestrpljenjem očekujući zalazak toga dana baš toplog sunca, kad su prestajali naleti avijacije — došao je Mića i rekao mi da treba da se javim u Vrhovni štab.

Požurio sam. Sigurno opet inženjerci treba da oprave nešto što ometa kretanje ranjenika — to je bilo sve što mi je došlo u glavu tog momenta.

To je bio, međutim, početak najtežeg doživljaja u celom mom životu.

Već prvo što sam čuo od druga Tita toliko je delovalo na mene da jednog momenta gotovo ništa više nisam ni čuo ni video oko sebe. Ni sad, posle tolikih pokušaja u toku ovih godina, ne mogu da se prisetim detalja onoga što se oko mene zbivalo za onih nekoliko minuta dok sam stajao prema njemu. Nisam zapamtio ni ko je sve bio prisutan, niti šta je on sve govorio i da li je samo on govorio. Jedino što mi se neizbrisivo i zauvek urezalo u pamćenje: kao sad vidim njegove tako dobro poznate, blage, ali umorne oči, koje su čvrsto uhvatile moj pogled i kao izdaleka čujem da on nešto govori,

ali ja shvatam samo jedno, uvek isto... izgraditi prelaz preko Neretve... prelaz preko Neretve... Oči njegove ohrabruju, a reči nemilosrdno pritiskuju.

Sećam se da sam s mukom istisnuo iz suvog grla pitanje: »Gde?« i to je, valjda, pomoglo da čujem kako on kaže da je to svejedno... »Gde je zgodnije, vidi tamo kod Jablanice. Idi odmah«.

I ja sam pošao, i to je bilo sve.

Sećam se da mi je Milutin, koji je verovatno onog momenta bio pored Tita, prišao na putu, kad sam, još uvek slep i gluv prema svemu, sem onom... prelaz preko Neretve... instinktivno koračao prema četni — nešto pričao, spominjao neke »koze« od greda, koje bi trebalo postaviti u vodu. Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.

Duško Novaković je samo ćutke pogledao u mene i kao da je slegao ramenima, ali se odmah užurbao dižući četni za pokret.

Došao sam ipak sebi i, penjući se u sedlo, čuo kako neko iz čete predlaže da kupimo velikih eksera, kojih ima tu u dućanu, a koji će nam sigurno biti potrebni. Iako danas to zvuči gotovo smešno, u Rami je tih dana, u onom strašnom ambijentu, takav dućan zaista postojao pored samog puta. Neki visok, koščat, postariji musliman sa fesom prodavao je u dućanu neki espap i u njemu se zaista, plaćalo. Za nekoliko stotina kuna što sam ih dobio od Milutina još u Bihaću za »troškove tehničke službe« kupili smo 80 kg odličnih, novih, dugačkih eksera u fabričkom pakovanju. To je, praktično, bila naša jedina priprema.

Tako smo opet krenuli za Jablanicu.

Nije me ošamutilo to što je most trebalo graditi odmah sutradan posle rušenja gvozdenog mosta. Toga sam se setio znatno kasnije kad je naš novi most bio već gotov i kad su inženjerci počeli o tome diskutovati. Mene je porazila sama misao Titova, njegov zahtev i njegova vera da je to moguće, a on je to tako jednostavno izgovorio. U tom momentu ja sam se našao u procepu krajnje oprečnih misli i osećanja. To je tako snažno delovalo na mene kako još nikad u životu nisam osetio. Kao dugogodišnji profesionalni građevinar ja sam momentalno reagirao u sebi u uverenju da je to apsolutno nemoguće. Nas inženjeraca je suviše malo, nemamo ni materijala ni alata, a raspoloživo vreme za izgradnju mosta preko Neretve može se meriti samo časovima, a ne danima. Nisam, naravno, nabrajao ove argumente, ali u meni je progovorio stručnjak instinktivno i do kraja kategorički.

Sve drugo u meni, ono što se izgradilo u toku borbe, istog momenta se žestoko pobunilo protiv tako hladne reakcije. Hiljade ranjenika već se kreću prema našem budućem mostu. To se ne može više ni promeniti ni zaustaviti i za njih nema drugog puta ako to traži i sam Tito. A tehničko rešenje treba da nađem ja.

To je nemoguće... to je neizbežno... ne znam kako ću... ne umem... — to su otprilike bile misli koje su trenutno prostrujale kroz moju glavu kad sam stajao pred Titom. Našao sam u sebi snage da odmah krenem za Jablanicu, ali bez ikakve konkretne ideje, potpuno prazne, ošamućene glave...

Razgovaram sa Duškom, Omladincem i Spojom. U naš razgovor upadaju i neki inženjerci. Svi predlažu, i u tome se svi slažu, da pre svega treba stvoriti neki materijal, pronaći drvenu građu, i to što više, a šta ćemo graditi — videćemo. Svi smatramo da su telefonski stubovi jedini realni izvor građe, možda kakva jača greda iz krova neke kuće u Jablanici, a možda ćemo nešto naći i na železničkoj stanici.

Ova razmišljanja u toku putovanja, koje traje satima, smiruju i ublažuju osećanje bespomoćnosti pred zadatkom, a u svesti sve više iskrsava sećanje na Foču i moj prvi, nikad zaboravljeni, razgovor sa drugom Titom: »Ne zanositi se krupnim tehničkim idejama«... »Tražiti efikasna rešenja u okviru realnih materijalnih sredstava«. Da, da — najpre sagledati realna materijalna sredstva. Ovi mladići inženjerci instinktivno idu tim putem. Oni misle, pre svega, na eksere i telegrafске stubove, a za most kažu — videćemo.

Uključujem se i ja u taj tok misli i zastrašujuća, nestvarna, ideja mosta preko Neretve bleđi. Prihvatam i ja njihovo optimistično — »videćemo«...

U Jablanici četa je prosto pomamno navalila na telegrafске stubove duž glavne ulice i dalje, van naselja. To je, nesumnjivo, za njih već bio početak akcije, početak izvršenja zadatka. Rade složeno, brzo, energično. Kruta telegrafска žica teško se skuplja, kovrča u spirale i smeta ljudima. Uznemireni našom artiljerijom, četnici zasipaju Jablanicu mitraljeskom vatrom. Inženjerci se začas sklone ili legnu, kad im se primaknu rojevi svetlećih zrna, i opet, sa sekirama u rukama, skaču i obaraju stubove.

Hteo bih bolje da razgledam srušeni most. Iako niko, pa ni ja sam, još nije odredio ovo mesto za izgradnju novog mosta, podsvesno se ne mogu odvojiti od njega.

Idem iza železničkog nasipa koji se u blagom luku savija prema mostu, u zaklonu od četničke vatre. Oko mene komešanje. Priku-pila se neka jedinica. Ništa ne znam o namerama naših i ne obra-ćam pažnju...

Prema srušenom mostu žurnim koracima promiču borci u gru-picama i nestaju u crnoj provaliji kanjona. Kod prvih kuća Jab-lanice nailazim na veću jedinicu. Iznad grupe boraca primećujem Krcunovu glavu. Nešto im objašnjava i rukom pokazuje u pravcu mosta. Izbliza raspoznajem lica poznatih boraca Druge proleter-ske...

Znači — to je mostobran. Sad se ide na njegovo proširivanje. Sad smo mi na redu... Sad treba nešto počinjati. I to brzo...

Sve do svitanja četa je bila zaokupljena privlačenjem mostu posećenih telegrafskih stubova i razvaljivanjem nekih krovova, va-đenjem iz njih greda, dasaka i svega što je izgledalo upotrebljivo za izgradnju mosta.

Već se sasvim razdanilo kad sam sa Duškom, Omladincem, Spojom, Stankom, Štetićem i Radojicom Vukovićem (zamenik ko-mandira čete, dodeljen četi na polasku iz Rame) sišao do vode, do srušene konstrukcije. Trebalo je doneti konačnu odluku šta i kako ćemo graditi.

Kao što je to izveo Opačić sa svojom desetinom, a posle njega i ceo Dalmatinski bataljon i kasnije bataljon Druge proleterske, pešak je samo sa ličnim oružjem, uz velike napore i veoma sporo, mogao preći Neretvu preko srušenog mosta. Duži deo konstrukcije, oko 70 metara, pao je tako da se iz vode prema stubu sa one strane ispružila džinovska kosa ravan, a železnički kolosek, koji je ostao pričvršćen na ovom delu konstrukcije, poprečno postavljenim pra-govima stvorio je nešto kao ogromne strme »merdevine«. Kraći deo presečene konstrukcije, 8—10 m, u padu se odbacio i navalio na po-četak dužeg dela tako da je na tom mestu konstrukcija izgledala kao dvospratna. U prostor, širine 5—6 metara, između naše obale i srušene konstrukcije Dalmatinci su odbacili sa velike visine obal-nog stuba železnički vagon i njegovim izlomljenim i ispresavijenim kosturom stvorili vezu između obale i početka konstrukcije.

Sav ovaj gvozdeni krš podrhtavao je pod pritiskom brzog vo-denog toka.

Dakle, ni govora da bi se ranjenici i teže naoružanje mogli preneti preko ovog vratolomnog prelaza. Morali bi se ostaviti i svi konji.

Ćutali smo. Već na prvi pogled bilo je jasno da je nemoguća i sama pomisao na pobijanje šipova ili postavljanje »koza«, kao oslonaca budućeg mosta. I na ovom mestu, kao i svuda gde smo ovih dana bili kod Neretve, silina vode je pomerala i zanosila i teške čelične konstrukcije, a kamoli ne bi neke naše tanke drvene stubove, dok je dno celog toka Neretve od golih stenovitih gromada, u koje se ne može ništa zabiti ni mašinama, a pogotovo golim rukama. Tu, dakle, treba nešto drugo...

Gledam u srušenu konstrukciju i intenzivno mislim... Konstrukcija je, u suštini, premostila Neretvu. I preko ovog — padom konstrukcije stvorenog »mosta« — ljudi se s mukom provlače, ali ne mogu da idu normalno... Treba, dakle, omogućiti slobodno hodanje ljudi, poboljšati prelaz tako da i konji mogu da prođu i da više ljudi prenesu nosila sa ranjenicima. Dakle, ne most, u tehničkom smislu samostalnu konstrukciju, koju nisam u stanju da stvorim, kako to svi zamišljaju i kako sam i ja sve dotle mislio.

Grčevito sam se uhvatio za ovu novu ideju i već osećam, mada konkretno rešenje još ne vidim, da je to moguće.

Drveni prelaz iznad konstrukcije... Ne, neće ići. Suviše su veliki rasponi između pojedinih gvozdenih elemenata, a naša građa je kratka, mnoge teške gvozdeno grede izukršane su na prelazu na konstrukciju s naše strane, a mi nemamo mogućnosti da ih razmaknemo ili presečemo. Na drugoj strani nemoguće je sići na obalu...

Nego, možda... običi konstrukciju sa strane. Stvoriti kao neku terasu ili dugačak balkon oko nje. Drvene telefonske stubove zaglaviti jednim krajem u čelični krš, a drugi, isturiti iznad vode... i preko toga patos od dasaka... Da, to bi išlo, i naš materijal odgovara. U glavi iskrsava da je i Tito tražio prelaz, a nije rekao most. Svestan sam da on nije mislio na takvo rešenje, ali ova slučajna podudarnost izraza neobično ohrabruje.

Objašnjavam drugovima svoju odluku. Ne shvataju, sumnjičavo vrte glavama. Omladinac ipak odlazi da prenese naređenje za spuštanje telegrafskih stubova ovamo, do vode. Nastavljam da objašnjavam, ali nailazim na sve veći otpor. Najzad, shvatajući da oni ne veruju u sistem konzola i u mogućnost dovoljno čvrstog zaglavlivanja drvenih greda — prekidam očevidno beskorisna objašnjavanja i kategorički zahtevam izvršenje.

Prvih nekoliko greda zaglavljujemo zajedno i vežemo ih telegrafskom žicom. Drugovi su iznenađeni solidnim rezultatom. Od-

mah meću patos, tapkaju po njemu i svom osećanju veruju više nego svim mojim tehničkim argumentima.

Živnuli su ljudi i ja s njima. Pljušte novi predlozi za nameštanje greda. Sa visokog stuba sa naše strane Omladinac dovikuje da su na stanici našli nove, debele daske. Pita da li su potrebne. »Nego šta, brže« — vičemo u uzbuđenju svi zajedno.

Prvih deset metara mosta, dokle je bilo relativno lako zaglavljivati grede između dva dela konstrukcije, brzo je bilo gotovo i pobeđeno.

Dalje — sve teže i teže. Grede treba vezivati samo za donji, parabolični deo koso uspravljenog dela konstrukcije i od ovog momenta to više nije bilo građenje nego krvava bitka i glavni rešavajući zadatak u celom poduhvatu. Njih trojica — Vjekoslav Spoja, bivši zidar i tunelski miner, Milan Pajić, bivši kovač, i Radojica Vuković, okretan i snažan seljak iz Crne Gore — do kraja se nisu pokolebali, radeći u čelnoj grupi na glavnom poslu vezivanja konzola. Krajnjim naporima u višednevnom neprekidnom radu, bez smene sve do kraja, često bukvalno viseći glavom nadole iznad vode, po hladnom vetru, neprestano se savetujući sa mnom i međusobno, gotovo za svaku konzolu drugi način vezivanja i učvršćivanja za uvek drukčiju kombinaciju čeličnih štapova konstrukcije — oni su uvezali i učvrstili 32 konzolasto postavljena telegrafska stuba. Niko više nije sumnjao u ispravnost moje koncepcije, bez obzira na neverovatne teškoće u njenom ostvarenju. Trideset druga konzola, na 48 metru mosta, bila je poslednja koja se još mogla vezati za konstrukciju, zato što se ona odatle naglo dizala. Ova konzola je bila ojačana vezivanjem ujedno tri stuba i obavijanjem spiralom od telegrafske žice. Poslednjih 8 metara, koliko je još ostalo od ove konzole do suprotne obale, premostili smo starim šinama, koje smo takođe našli na železničkoj stanici...

Na hladnoj, kosoj, klizavoj metalnoj konstrukciji trebalo je, pre svega, dobro održavati ravnotežu. Najmanja omaška mogla je dovesti do pada u brzu, duboku i hladnu vodu i tu spasa ne bi bilo. Za rad i za prenošenje materijala svakom je ostajala, često, samo jedna ruka. I ni jedna greda, ni jedna daska ili alatka, od ono malo što smo ih imali, nije bila ispuštena u vodu. Fantastično je delovalo kako su ti ljudi sabrano, pažljivo i uporno obavljali ovaj neverovatno težak posao u takvom položaju. Ni trunke spavanja u toku dve uzastopne noći, pešačenje od Rame do Jablanice, bez hrane, težak iznurujući rad bez prestanka i odmora — ali sve to nije moglo da slomi ove mladiće. Gotovo su svi teško izranjavili ruke kru-

tom, debelom telegrafskom žicom, koja se morala jako zatezati da bi konzole čvrsto stajale, a od alata nije bilo ništa sem nekoliko sekira i čekića i jedna ili dvojna klešta.

Niko nije video ovaj rad pripadnika Inžinjerijske čete Vrhovnog štaba, sem mene, koji sam s njima proveo celo vreme rukovodeći njihovim akcijama u dolini Neretve i izgradnjom ovog mosta. Niko se nije mogao uveriti kao ja da je sve to bila najubedljivija manifestacija zaista velike hrabrosti i pojedinačnog i masovnog heroizma, svesti i odanosti, visoke vojničke i partijske discipline. Ovih 35 mladića, boraca i rukovodilaca naše prve veće inžinjerijske jedinice klizili su, kao i svi naši borci u ovoj bici, po ivici između života i smrti sa potpunim samopožrtvovanjem. To nije bila radna jedinica niti radna akcija, nego inžinjerijska borba na položajima u punom smislu te reči.

... Mrak je počeo da se hvata kad je rad još bio u najvećem jeku. Velika vatra na našoj obali bila je jedino osvetljenje.

Naišao je neki bataljon, čini mi se Crnogorci iz Prve proleter-ske brigade, sa zadatkom da se prebaci preko Neretve. Raspituje se: »Da li će biti što od ovog mosta?«, gledaju gvozdeni krš i inžinjer-ce koji se veru po njemu sa, za njih, neshvatljivim ciljem, i ne uočavaju početne obrise našeg mosta. Učtivo ćute i gledaju u mene s apsolutnim nepoverenjem i pomalo sažaljivo kad im kažem da pred zoru most treba da bude gotov. Savetuju se nešto i najzad kreću Opačićevim putem preko onih grdnih »merdevina«. Ne mogu ništa da ponesu sem oružja i municije, a sve što im je momentalno manje potrebno ostavljaju negde u mraku sa svojim čuvarom. Neki su se dugo kolebali dok se nisu odlučili na ovu vratolomiju.

Zaneti radom u ovom dubokom kanjonu ne znamo šta se dešava okolo. Od Crnogoraca saznajemo da su Nemci teško razbijeni na Makljenu i oterani čak u Bugojno. Imamo velike gubitke. Mostobran je ovde kod nas još u toku noći proširen sve do Krsca, a sad i dalje. Četnici beže, ali naši su bez hrane, bez rezerve municije i bez teškog naoružanja. A u Jablanicu se sliva sila ranjenika i vojske.

Nešto posle ponoći obilaze nas Peko i Plavi. Popođeno je već sve do poslednje konzole i inžinjerci guraju preko patosa šine za premoščavanje poslednjih osam metara. Kažem im da će za 1—2 časa sve biti gotovo i grč neke neizrecive divlje radosti hvata mi grlo.

Inženjerci su očito pri kraju snaga. Neki se i zanose. Prikucavajući poslednje daske patosa, neki padaju u trenutni san, čim se spuste na kolena.

Most je bio oko 2,5 metra širok i 56 metara dug. Spoljne krajeve konzole, za svaki slučaj, prihvatili smo telegrafskom žicom za gornje delove konstrukcije, u vidu kosih zatega. Stanko Štetić, bivši stolar, začudo najsvežiji među nama, ne može da se odvoji od mosta i pravi neku ogradicu od letava.

Govorim Plavom, nešto prema svojim proračunima, a najviše iz proste opreznosti, da bi trebalo da se preko mosta prelazi u koloni po jedan, brzo i u raskorak i na odstojanju bar jedan metar čovek od čoveka, a tovarni konji sa razmakom od 4 metra. Molim ga da strogo naredi takav raspored. Obećava. I on je inženjer i shvata me.

Uskoro stazom koju su inženjerci još po danu iskopali u strmoj padini, stadoše se spuštati bataljoni sa komorama, brdskom artiljerijom, teškim mitraljezima. Čeka se. Do sunca bi trebalo prebaciti što više jedinica.

Gledam lica boraca u prvim redovima, osvetljena odsjajem vatre koja plamsa na obali. To su ljudi koji već nedeljama idu iz okršaja u okršaj, pešice desetine kilometara u jednom zamahu, trpe zimu, glad, spavaju koliko se može a ne koliko bi trebalo. Lica su im mršava, tamna, izborana, kao skamenjena. Samo su im oči žive, užagrene. Ne čuje se nikakav razgovor. Oni nemaju potrebe da ma šta prepričavaju od onog strašnog što su zajedno i duboko preživeli ovih dana. Nemaju šta da pitaju — oni čvrsto veruju, u pravilnost svega što se zbiva, u čemu oni aktivno i neposredno učestvuju. To je osećanje nama svima tako blisko i shvatljivo. To nosi sve nas.

Mi nismo bili zabrinuti ni u najtežim situacijama i iscrpljuju nas samo fizičke poteškoće. Zato se kod nas često i mnogo peva. Evo i sad, u mraku ovog stravičnog kanjona, pred ovim našim mostom, koji, u stvari, vodi samo u nove i možda još teže okršaje, borci stoje, čekaju i — pevaju. Tiho, za sebe same, ne za slušaoce, a u ritmu partizanske pesme njišu se njihova tela u nečujnom maršu u mestu. Prosto fizički osećam kolika je ogromna moralna snaga što stoji tu, koncentrisana pred našim mostom.

Oko 8 časova izjutra 7. marta 1943. počeli smo da gradimo most, a oko 3 časa posle ponoći, pred zoru 8. marta, za nekih 19 časova, zahvaljujući strahovitim naporima 35 mladića inženjeraca,

most je završen i preko njega u punom redu i prema utvrđenom rasporedu, krenuli su bataljoni.

Duško Novaković, Omladinac i još neko odmah su se prihvatili kontrole mosta i kretanja preko njega. Most se ne deformiše i dobro drži. Ali, već posle pola časa niko nas više ne sluša. Na mostu konj do konja, a između njih ljudi, koliko god ih se može natisnuti. Neka mazga se uplašila, zapela tovarom na onu Stankovu ogradu, polomila je, pokidala zatege od telegrafskih žica i stropoštala se u Neretvu. Most jezivo škripi, drhti, ali drži...

Svitalo je kad smo se izvukli iz kanjona. U jednom šljiviku, zbog aviona, dalje i od mosta i od naselja, Basta je već ranije namestio četni kazan. Malo vrućeg skroba i trenutani dubok san.

Probudio sam se od hladnoće. Već je bilo popodne. Idem sam kod mosta. Gledam sa visine, sa stuba starog mosta i vidim ceo prelaz.

Na širokoj livadi između Jablanice i ivice kanjona Neretve — more ljudi i konja. Odatle se uska staza sa tri serpentine spušta do mosta. S one strane staza ide stotinjak metara pored vode preko krupnog i oštrog kamenja, ispod same visoke, stenovite, vertikalno odsečene obale, a onda se odjednom penje strmo gore, oko 30 metara, i izlazi na plato kod ulaza u železnički tunel. Opštu brzinu kretanja diktiraju mogućnosti na onoj strani, naročito penjanje na plato pred tunelom. Tu se odmiče veoma sporo, ulažu se strahoviti naponi, naročito pri iznošenju ranjenika. Zarobljenici Italijani, njih po osam na jedna nosila, pužu na kolenima uz onaj uspon i vuku nosila po zemlji. Konji kližu, padaju i poslednjim snagama iznose tovar na zaravan. To mnogo usporava kretanje, a nema nikakve mogućnosti za obilaženje na ovoj uskoj, stenovitoj stazi. Cela kolona ispred mosta i na samom mostu — kao da stoji u mestu. Opšti strahovit napor prosto kao da se oseća u vazduhu. Iscrpljuje i ovo čekanje i pomeranje korak po korak na prilazu i na mostu, a tek teška staza s one strane i onaj uspon.

Ništa mi tu ne možemo da pomognemo. Drugog pravca nema za izlaz iz kanjona, a nemamo ni alata da bismo poboljšali stazu.

Polako idem u Jablanicu. Hteo bih da nađem nekog rukovodioca.

Odjednom jak šum avionskih motora i sledećeg momenta iza Bitovnje, iz pravca Sarajeva, leti devet »štuka«. Tri grupe po tri. To je na nas, a koliko ljudi neće moći da se skloni...

Sam sam na otvorenoj livadi. Brzo ležem na leđa i umirujem se — ne mogu da stignem do kakvog zaklona. »Štuke« se prestrojavaju, prave jedan krug nad Jablanicom i prednji avion ponire, čini mi se, pravo na mene. Vidim bombu kako se odvaja od njegovog trupa i avion sa onim poznatim zavijanjem izlazi iz obrušavanja. Bomba udara negde usred sela. Odmah druga, treća i tako redom. U Jablanici mora da je užasno — ranjenici i bolesnici u svakoj kući i po ulicama. Gađaju džamiju, a tamo su najteži ranjenici. Vidim kako u dimu eksplozije lete crep, daske, neke krpe. Posle bombardovanja još dva kruga mitraljiranja, opet po Jablanici. Sasvim je očividno da Nemci ne znaju za naš most, a izgleda i ne vide ga. Ne bi inače bacali bombe u Jablanicu, nego bi sve sručili na njega. Glomazna srušena konstrukcija kao da se nadnela nad naš mostić i zaklanja ga.

U Gračanicu sam stigao sam, uveče. Četa je ostala u blizini mosta da se nađe ako bude bilo potrebno.

Prekoputa gračaničke crkve, kod vrata dugačke, spolja okrečene drvene barake — stražar Pratećeg bataljona. Shvatam da je drug Tito tu, što mi stražar potvrđuje klimanjem glave. Želim samo da kažem drugu Titu da je prelaz gotov iako on to sigurno već zna.

Poveća soba bila je puna ljudi, kako se to meni učinilo. Velika plehana peć je založena i u sobi je toplo. U polumraku vidim poznata lica svih komandanata i komesara divizija. Iza njih još mnogo poznatih, koje jedva nazirem u žmirkavoj svetlosti karbituše bez brenera. Prvi od vrata, oslonjen leđima na zid, sedi drug Tito. Očividno, prekinuo sam ga u govoru. Okreće se prema meni.

»Znam, dobro je. Večeras polazimo i mi tamo« — rekao mi je i malo se nasmejao kad sam mu ipak kazao da smo uspeli napraviti prelaz. Brzo sam izašao, osećajući da nije vreme za duži razgovor.

Kasnije — opet putujem za Jablanicu. Priključujem se grupi oko Vrhovnog štaba. Opet probijanje između kolona ranjenika. U Jablanicu stižemo nešto posle ponoći. Vatre na svakom koraku duž puta i u naselju. Kod mosta, na istom mestu gde smo je mi založili, gori velika vatra. Prelaze delovi proleterskih brigada.

Mislim da je bilo oko pola dva izjutra 9. marta kad je drug Tito, u pratnji samo nekoliko drugova iz Pratećeg bataljona, prešao naš most među borcima Prve proleterske. Pratio sam ga do tunela i tu sam našao moje inženjerce...